

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТА В КОНТЕКСТІ ЕСТЕТИЧНОГО СПРИЙНЯТТЯ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ (НА МАТЕРІАЛІ ЕСТЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ПОГЛЯДІВ Т. ЛІППСА)

Статтю присвячено дослідженню естетичних поглядів Т. Липпса – одного з найвпливовіших представників німецької «психологічної» естетики кінця XIX – початку XX ст. Увага акцентована на одному з оригінальних та теоретично перспективних напрацювань у концепції Т. Липпса – визначені ролі психологічної активності суб'єкта в процесі естетичного сприйняття та переживання.

Ключові слова: «психологічна» естетика, естетичне споглядання, суб'єкт, об'єкт, естетичне сприйняття, «впочування», інтроспекція, естетичне переживання.

Стаття посвящена исследованию эстетических взглядов Т. Липпса – одного из наиболее влиятельных представителей немецкой «психологической» эстетики конца XIX – начала XX ст. Акцентируется внимание на одной из оригинальных и теоретически перспективных работ в концепции Т. Липпса – определении роли психологической активности субъекта в процессе эстетического восприятия и переживания.

Ключевые слова: «психологическая» эстетика, эстетическое созерцание, субъект, объект, эстетическое восприятие, «вчувствование», интроспекция, эстетическое переживание.

The article is sanctified to research of aesthetic looks of T. Lipps – one of the most influential representatives of German «psychological» aesthetics of end of XIX – XX of item of item began attention is accented on one of the most original and perspective works in conception of T. Lipps – the roles of psychological activity of subject are certain in the process of work that aesthetic perception.

The keywords: «psychological» aesthetics, aesthetic contemplation, subject, object, aesthetic perception, «empathy», introspection, aesthetic experience.

У другій половині XIX ст. психологія сформувалася в самостійну сферу наукового знання. І відразу ж постало питання стосовно перспективи використання арсеналу психологічних засобів до вивчення фундаментальних проблем суміжних дисциплін. Передбачалося, що така співпраця буде продуктивною і принесе результати, важливі як для самої психології, так і для інших гуманітарних наук.

Однією з найбільш привабливих в цьому плані наук постала естетика. Адже вона вивчає чуттєву сферу взаємодії людини зі світом, яка, у свою чергу, складає частину психічної реальності. З іншого боку, естетика входила у систему наукового знання, передусім як дисципліна філософська. Але наприкінці XIX ст. філософське вивчення естетики значною мірою переросло у спекулятивне, споглядальне теоретизування. В цій ситуації саме психологія надала естетиці поштовху для подальшого розвитку на якісно новому рівні.

Перші спроби зближення естетики та психології здійснили представники

німецької науки межі XIX–XX ст. – Г. Фехнер, Т. Ліппс, І. Фолькельт, В. Вундт, О. Кюльпе. Одним із найвизначніших наукових надбань Т. Ліппса та його колег, що позначилося на подальшому розвитку естетики, стало введення ним в ролі підґрунтя нової «психологічної» естетики психології особистості. На перший план естетичних досліджень в них виступила психологічна активність суб'єкта, що творить та сприймає, а також ті психологічні стани, процеси та індивідуальні властивості, що забезпечують протікання естетичної творчої діяльності (уявлення та почуття передусім).

«Психологічна» естетика як оригінальний і, зазначимо, найвпливовіший напрямок розвитку естетики свого часу у науковій літературі поки що не отримала достатнього висвітлення. Проте творчість одного з її представників – Т. Ліппса – позначена сталим інтересом як психологів, так і естетиків. Щоправда, здебільшого дослідниками вивчається лише теорія «впочування» Т. Ліппса – ядро його естетики. Критичному аналізу феномену «впочування», його осмисленню та переосмисленню присвячена значна кількість літератури (В. Воррінгер, Вернон Лі, Е. Баллоу та ін.).

Аналіз поглядів Т. Ліппса (точніше його теорії «впочування») здійснено у працях з історії психології такими авторами, як Р. Арнхейм, А. Лазурський, С. Афанасьєв, Р. Немов, А. Пресс, Ж. Піаже, М. Ярошевський. Серед досліджень з історії естетики творчий доробок Т. Ліппса з різних позицій найбільш ґрунтовно висвітлено в працях В. Бичкова, В. Крутоуса, Є. Басіна, А. Ліпова, Я. Мукаржовського, О. Торшилової, С. Маркуса. Протягом останнього часу «психологічна» естетика є предметом наукових інтересів і автора пропонованої статті. Про це свідчить низка наших наукових публікацій [4; 5].

На нашу думку, суттєвий внесок у розвиток «психологічної» естетики здійснив Т. Ліппс (1851–1914) – німецький психолог, філософ, естетик. Він з 1884 р. був професором в університетах Бонна, Бреслау, Мюнхена, став засновником мюнхенського психологічного інституту. Поряд з В. Вундтом та Г. Еббінгаузом виступив систематизатором німецької психології кінця XIX ст., у якій вбачав основу всіх наук – філософії, логіки, естетики, етики. Однією з центральних ідей естетичної концепції Т. Ліппса, а також інших представників «психологічної» естетики – К. Грооса, І. Фолькельта – є «впочування» (у сучасній психології – «емпатія»). Але цілком очевидно, що «психологічна» естетика не може бути зведена лише до цієї однієї ідеї, якою б важливою сама по собі вона не була.

Одним із основних понять «психологічної» естетики Т. Ліппса є поняття «естетичне споглядання», яке визначає особливий вид ставлення суб'єкта до об'єкта. Тобто, з одного боку, у ньому презентований естетичний об'єкт, з іншого – суб'єкт, що продукує естетичне оцінювання. І саме в результаті такої взаємодії об'єкт набирає естетичної цінності. При цьому головною, найбільш фундаментальною, естетичною цінністю є краса.

Т. Ліппс наполягає на тому, що естетичне споглядання є двоскладовим, і, відповідно, естетичний об'єкт виконує свою детермінуючу функцію. Атрибутивною особливістю естетичного споглядання, вважає дослідник, є його виокремленість, вилучення з буденної реальності, із взаємозв'язку всіх практичних відносин.

«Естетика... не цікавиться реальністю. Вона вилучає зміст прекрасного з будь-якого реального зв'язку явищ» [6, с. 404]. І далі: «Реальність життя та світу лежить по той бік естетичного споглядання» [6, с. 405].

Виокремлення естетичного об'єкта з реальності передбачає, окрім того, розподілення суб'єкта на «Я» реальне та «Я» ідеальне, звільнене від життєвих відносин. І саме це ідеальне «Я» виступає суб'єктом естетичного оцінювання.

У попередніх естетичних дослідженнях специфіку естетичного об'єкта, зокрема «прекрасного», визначали достатньо часто як «єдність у багатоманітності». Т. Ліппс вважає за необхідне конкретизувати цю формулу. Єдність багатоманітності лише тоді справляє найбільше враження, коли елементи цілого є максимально різноманітними й відносини між ними носять напружений характер, причому «агенти» взаємодії все ж залишаються таки складовими єдиного цілого. Цю особливість естетичної форми Т. Ліппс називає «принципом диференціації загального в самому собі».

Іншу характерну особливість естетичної форми складає реалізація у ній «принципу ієрархічної підлеглості» елементів проміжним вузловим центрам. У результаті виникає ефект «ущільнення» форми і, знову ж таки, напружених відносин між складовими частинами ієрархічного цілого. Принцип ієрархії, за Т. Ліппсом, це принцип «підкорення», але не пасивного, а такого, що включає в себе опір домінанті, певне протистояння. Обидва ці принципи свідчать про прагнення Т. Ліппса підкреслити діалектичну суперечність у побудові естетичного об'єкта.

Дослідник наполягає на тому, що естетична оцінка має не вольовий і не інтелектуалізований характер, а емоційний – вона здійснюється у вигляді безпосереднього переживання. Емоційна оцінка визначається, з одного боку, природою суб'єкта, з іншого – характерними властивостями об'єкта. Саме тому оцінка не лише «приписується» предмету, а певною мірою відповідає йому. За іншої форми об'єкта його «переживання – оцінка» також була б іншою.

Проаналізувавши ці вихідні для нього положення, Т. Ліппс переходить до характеристики естетики як такої. Ключовим моментом у міркуваннях німецького вченого є думка про те, що естетичне відношення не є лише реакцією на певні властивості об'єкта, а становить форму активного самоствердження людини у світі. Накопичені до того часу наукою знання про прекрасне, про естетичні форми в природі та мистецтві інтерпретувалися переважно в об'єктивному плані, відтепер, вважає Т. Ліппс, настав час перевести їх у план суб'єктивний. «Краса об'єкта не є його властивістю, як зелений або синій колір, але вона вказує на те, що цей об'єкт має стати підґрунтям для естетичної оцінки» [6, с. 371]. Естетична оцінка – справа суб'єкта, особистості, її свідомості. З'ясувати закономірності такої оцінки можна, вважає Т. Ліппс, лише за допомогою апарату психологічної науки. Відповідно, «естетика має бути зарахована до психологічних дисциплін» [6, с. 371].

Філософська класична естетика була сконцентрована передусім на аналізі того, як надчуттєве виражається в чуттєвому, і зрештою переродилася у спекулятивну, теоретико-споглядальну форму. Коли їй на зміну прийшла «експериментальна естетика» Г. Т. Фехнера – індуктивна та психологічна, усе, здавалося б, мало стати на свої місця. Але цього не відбулося, оскільки фехнерівська естетика якщо і зверталася

до психічних реальностей, то лише до найбільш елементарних, наближених до тілесних відчуттів. Окрім того, все розмаїття естетичних почуттів Г. Т. Фехнер намагається оцінювати за двозначною шкалою: «задоволення – незадоволення». Т. Ліппс, розуміючи цей слабкий бік фехнерівської естетики, вважає, що дані, здобуті за допомогою «об'єктивного методу», потребують ґрунтовної психологічної інтерпретації. Сам він намагається зробити науковим підґрунтям естетики такі «вищі» напрями психологічної науки, як психологія особистості, психологія людської активності.

Для естетики, вважає Т. Ліппс, обов'язковою є серйозна психологічна підготовленість. Вона дозволяє досліднику правильно ставити питання і відповідати на них, обмірковуючи як об'єктивні результати експериментів, так і дані самоспостереження (інтроспекції). До того ж, теоретик має бути здатний до чистого естетичного споглядання та мати багатий естетичний досвід.

Естетичний об'єкт має, з одного боку, чуттєву форму, з іншого – духовний зміст, тобто те, що підлягає оцінці. Духовний зміст, на думку Т. Ліппса, є привнесеним у предмет суб'єктом. Таким чином, естетичний об'єкт лише частково «надається» суб'єкту, переважно він створюється ним. З такої точки зору, велику заслугу Г. Т. Фехнера складає, на думку Т. Ліппса, те, що він розрізнив пасивний «чуттєвий» та внутрішньо активний «асоціативний» фактори в естетичному сприйнятті. Продовжуючи розвивати свою концепцію у цьому напрямі, Т. Ліппс ядром своєї естетики зробив поняття «Einfhlung» («впочування»). «Впочування» – одна з фундаментальних форм психічної активності суб'єкта. Воно становить своєрідне розпредмечування об'єкта, перехід його незалежного існування у ракурс суб'єктивного засвоєння, переживання.

Розвиток ідеї «впочування» приводить Т. Ліппса до поглибленого аналізу естетичного відчуття. Він переконаний, що естетичне відчуття – особливе переживання, оскільки його суб'єктом постає «Я» споглядальне, вільне від усього емпіричного, постає той внутрішній загальнолюдський зміст, що живе у глибині кожної особистості. Це ідеальне людське начало має бути задіяне та підсилене в кожному конкретному акті естетичної об'єктивації. Окрім того, з боку суб'єкта, естетичне виступає органічною єдністю психічних функцій, виповненням духовного життя людини. Корелятивність, співзвуччя між суб'єктом та об'єктом чистого естетичного споглядання Т. Ліппс називає «естетичною симпатією». Саме вона і складає спільну основу усіх різновидів естетичного почуття. Отже, змістовим виповненням естетичного почуття є переживання всього значущого для людини, цінності самої людини.

Спектр естетичних почуттів, що переживає суб'єкт, є достатньо широким, але, згідно з Т. Ліппсом, усі вони мають включати в себе момент позитивного емоційного самоствердження людини. Це положення утверджує найвище значення прекрасного у всій шкалі естетичних цінностей: «Краса є відчуте у спогляданні об'єкта і з ним вочевидь пов'язане вільне ствердження життя» [6, с. 383]. Інші естетичні цінності і почуття, що їм відповідають, Т. Ліппс розглядає як види, модифікації прекрасного.

Фундаментальні проблеми мистецтва вчений також прагнув трактувати не в

об'єктивному, а в суб'єктивно-психологічному ракурсі, активно застосовуючи поняття «впочування». Естетика для нього не абстрактна філософська дисципліна, а прикладна психологічна дисципліна, що вивчає оцінки, які викликає прекрасне в природі та мистецтві. Загальні завдання мистецтва Т. Ліпс визначав достатньо традиційно, але водночас вимагав врахування багатоманітності видів художньої творчості, що взаємодоповнюються та утворюють зрештою одне ціле. Він вважав необхідним створення поряд із загальною «психологічною» естетикою цілого ряду спеціальних «естетик окремих видів мистецтва».

Т. Ліпс розробив також оригінальну класифікацію видів мистецтва: поклав в її основу як головний принцип ідею абстрагування, що здійснюється митцем відповідно до природи конкретного виду творчості. Першим актом художньої творчості є вилучення об'єкта зображення з контексту реального життя, перенесення його у світ мистецтва – чистого естетичного споглядання. При цьому види мистецтва, за Т. Ліпсом, поділяються передусім на конкретні (подібні до життя) та абстрактні (узагальнено-умовні). Кожен митець, обираючи об'єкт зображення, здійснює «естетичне заперечення», тобто відволікається від якихось його сторін, в конкретному випадку несуттєвих. Але «естетичне заперечення» є в той же час і ствердженням – виокремленням інших сторін об'єкта, що набирають особливої значущості.

Вибір об'єкта, у свою чергу, визначає вибір відповідних засобів зображення (матеріалу, технології), і навпаки. Естетика окремого виду мистецтва завжди постає компромісом між тим, що зображується, та засобами зображення. Але вирішальну роль тут завжди відіграє митець.

Розбіжність між конкретними та абстрактними мистецтвами не є абсолютною, між ними можливі взаємопереходи. Це виявляється, зокрема, при аналізі Т. Ліпсом так званих «технічних мистецтв», матеріалом для яких є маса, що наповнює простір, наприклад, архітектура. В абстрактній, узагальненій формі архітектура, згідно з Т. Ліпсом, виражає «життя маси». Але завдяки особливій виразності архітектурних форм вони набирають символічного значення. Асоціативне мислення веде суб'єкта, що сприймає, у світ багатоманітності конкретних форм. При аналізі поезії та її родів – лірики, епосу, драми – Т. Ліпс доходить цілого ряду надзвичайно важливих положень загальнотеоретичного, загальноестетичного характеру.

Психологічний процес, завдяки якому «Я» створює художню форму або засвоює її у процесі сприйняття, полягає у виокремленні з «центрального Я» деяких його підсистем, що є відповідальними за конкретні складові елементи форм, а також за їх поєднання у складі цілого. Т. Ліпс визнає за підсистемами авторського «Я» не просто «відображальні», а регулятивні та конструктивні функції, тобто формоутворювальні. Так, наприклад, у творчому «Я» драматурга представлено «Я твору», що розпадається на ряд більш часткових «Я», при цьому єдине «Я» твору все ж існує. Це те «Я», що виявляється в ритмі або ж рими і принаймні в поетичній мові [6, с. 402]. Ця ідея Т. Ліпса і зараз має важливе методологічне значення для психології мистецтва та естетики.

Одне з найбільш актуальних завдань теорії мистецтва, до вирішення якого вона наблизилась на початку ХХ ст., Т. Ліпс сформулював таким чином: «Вона повинна

буде показати, чому будь-який, навіть найдрібніший елемент форми, підкоряючись завданням цілого і своїм власним цілям, – чому він такий, а не інший» [6, с. 385]. Тим самим учений передбачив проблему виявлення так званої «художньої телеології», якою згодом вельми інтенсивно зайнялися діячі ОПОЯЗу (спільноти вивчення поетичної мови) – Ю. М. Тинянов, В. М. Жирмунський, Б. В. Томашевський, а також Л. С. Виготський та М. М. Бахтін. Межі статті не дозволяють нам розгорнути цю проблему, хоча в останні роки вона отримує нову інтерпретацію, виявляючи властивий їй теоретичний потенціал. Підтвердженням цього є монографія українського естетика Вікторії Полянської «Естетика російського формалізму» (2008).

Окрім того, Т. Ліппс намагався вирішити таку складну та важливу проблему, як співвідношення естетичного та етичного начал. Якщо світ естетичного споглядання, світ мистецтва, за Т. Ліппсом, ізольований від реальності, то це, відповідно, може означати, що естетичне є самоцінним і абсолютно не залежить від моральності. Проте вихід з естетичної сфери у реальний світ з його моральними імперативами у вченого все ж таки є – через людину, суб'єкта. Людина, що естетично насолоджується, постає лише частиною людини, що діє, людини моральної. Мистецтво створює у реципієнта перебудови та схильність до самоствердження і поза власне споглядальною сферою, у практичному житті. Власне тому переоцінка мистецтва – визнання його найвищим благом – є ознакою занедбаності та послаблення індивідуального і соціального організму [6, с. 405]. У загальному життєвому контексті етичне, на думку Т. Ліппса, панує над естетичним.

Зазначимо, що хоча в сучасній історії естетики і прийнято називати поряд імена Г. Фехнера, В. Вундта та Т. Ліппса як представників психологічного напрямку в естетиці кінця ХХ ст., їхні погляди далеко не завжди збігалися. Зокрема, Т. Ліппс визначив інший аспект експериментальної естетики, яка власне експериментальною так і не стала. Він не проводив спеціальних конкретних досліджень естетичної реакції. Його теорія передусім була гіпотезою пояснення суто акту індивідуального сприйняття, у тому числі естетичного. Вона виявилася на тривалий час, ще й до сьогодні, і предметом постійного пошуку її операціоналізації (тобто переведення в ракурс конкретно-наукового дослідження), і фактом постійного протистояння очевидній елементарності методик «працюючої» експериментальної естетики.

Якщо Г. Фехнер висував в ролі критерію естетичності сприйняття власне закономірності організації об'єкта, то Т. Ліппс передає ці повноваження суб'єкту. Відмінність була принциповою і відразу усвідомлювалася як така деякими прибічниками Т. Ліппса. В. Воррінгер у роботі «Абстракція та впочування» у 1908 р. писав: «Сучасна естетика, що зробила рішучий крок від естетичного об'єктивізму до естетичного суб'єктивізму, тобто естетика, що у своїх дослідженнях виходить не з форми естетичного об'єкта, а з поведінки суб'єкта, що споглядає, досягає найвищого розквіту в теорії, яку можна визначити таким загальним та широким поняттям, як вчення про впочування (Einfühlungslehre). Основи цієї теорії були ясно та вичерпно сформульовані Теодором Ліппсом» [2, с. 459].

Варто наголосити, що на сьогодні в літературі достатньо часто поняття

«впочування» («емпатія») екстраполюється на поняття співпереживання, співчуття людині або літературному герою. Однак стосовно теорії самого Т. Ліппса це не правомірно. Відомий американський психолог, теоретик мистецтва Р. Арнхейм (1904–2007) підкреслює, що Т. Ліппс намагався через «впочування» пояснити виразність для сприймаючого саме візуальних об'єктів, причому відбувається проекція суб'єкта сприйняття у форму об'єкта, у його кінестетичні характеристики [1]. Т. Ліппс, таким чином, пояснював природу відчуття, а не розуміння, що зовсім не дорівнює поняттю співпереживання.

Окрім того, прибічники Г. Фехнера відкидали методикау самоспостереження (інтроспекції), що її запропонував Т. Ліппс, тому що результати її є суб'єктивними та не підлягають науковому вимірюванню. Дорікали Т. Ліппсу і за недооцінку естетичного значення пропорції, співрозмірності тощо, хоча це видається не зовсім справедливим, якщо пригадати, що вчений акцентував саме на сприйнятті формальних характеристик. Нарешті, з боку естетиків традиційної філософсько-художньої орієнтації Т. Ліппс зазнавав критики за психологізм, суб'єктивізм, що виключали поняття художнього критерію та естетичної цінності.

У праці 1897 р. «Просторова естетика та геометрично-оптичні ілюзії» Т. Ліппс, відповідаючи на ці дорікання, висуває уявлення про естетичне як зв'язок насолоди, засвоєння цінності та апперцепції. Естетична насолода, вважає він, виникає в процесі взаємопроникнення об'єкта та суб'єкта, гармонізації об'єкта в процесі сприйняття, що можлива лише тоді, коли об'єкт для цього відносно придатний. Конкретно це означало, що задоволення, за Т. Ліппсом, та естетична насолода виникає тоді, коли немає конфлікту між попереднім досвідом суб'єкта та теперішнім: вони гармонійно узгоджуються. Саме ідея такої гармонії виявилася плідною та отримала подальший розвиток і в теорії (А. Моль, Д. Берлайн), і на практиці – знайшла підтвердження у фактах естетичного визнання, передусім знайомих або звичних творів мистецтва, або у співрозмірному суміщенні традиції та новаторства.

Отже, згідно з уявленнями німецьких учених кінця XIX – початку XX ст. естетика мала не просто наблизитися до психології, але й стати її частиною. З точки зору сучасної науки вони, звісно, вдалися до крайнощів. Але, якщо пригадати загальний культурно-науковий контекст означеного періоду, зокрема тенденцію до психологізації усіх наук, такий погляд видається принаймні історично виправданим. Як ілюстрацію можна навести позицію авторитетного психолога та естетика Л. С. Виготського, який у своїй праці «Психологія мистецтва» (1925) писав: «Разом із Ліппсом ми вважаємо, що естетику можна визначити як дисципліну прикладної психології» [3, с. 6].

Загалом «психологічна» естетика відіграла значну роль у подоланні спекулятивних та догматичних тенденцій, що існували в цій дисципліні на межі XIX–XX ст. Вона сприяла зближенню естетики з життям, з художньою практикою, а також з теоретичним та конкретно-науковим мистецтвознавством. Поглиблено вивчаючи природу естетичного відношення, представники психологічної естетики (Т. Ліппс) перенесли свою увагу на суб'єктивні фактори цього відношення, зробивши акцент на активній ролі особистості, що створює та сприймає.

Література:

1. *Арнхейм Р.* Новые очерки по психологии искусства / Р. Арнхейм. – М. : Прометей, 1994. – 352 с.
2. *Воррингер В.* Абстракция и вчувствование (фрагменты) / В. Воррингер // Современная книга по эстетике. – М., 1957. – С. 459–475.
3. *Выготский Л. С.* Психология искусства. Анализ эстетической реакции / Л. С. Выготский. – 5-е изд. – М. : Лабиринт, 1997. – 507 с.
4. *Ємельянова Т. В.* Проблема співвідношення естетики та мистецтвознавства: досвід німецької естетичної школи початку ХХ століття / Т. В. Ємельянова // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності : зб. наук. праць. – Вип. 21. – К. : Видавничий центр КНЛУ, 2008. – С. 115–121.
5. *Ємельянова Т. В.* Мистецтво в контексті теоретичних дискусій психологічної естетики: кінець ХІХ – початок ХХ століття / Т. В. Ємельянова // Гуманітарний часопис : зб. наук. праць. – Х. : ХАІ, 2011. – № 1. – С. 69–78.
6. *Липпс Т.* Эстетика / Т. Липпс // Философия в систематическом изложении. – СПб., 1909. – 380 с.
7. *Мейман Э.* Введение в современную эстетику / Э. Мейман ; пер. с нем. – Изд. 2-е. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 200 с.